

دانشگاه یزد
دانشکده‌ی علوم انسانی

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
نهج البلاغه

حقوق افراد در جنگ از دیدگاه اسلام با تاکید بر سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه

استاد راهنما:

آقای دکتر علی محمد میرجلیلی

استاد مشاور:

آقای دکتر حسن قاسمی مقدم

پژوهش و نگارش:

یاسر خوش چهره

خرداد ۹۳

تقدیم:

به پدر و مادر عزیزم

سپاس‌گزاری

منت‌خدای را عزوجل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت.
برخود لازم می‌دانم از عزیزانی که با زحمات و کمک‌های بی‌دریغشان در انجام این پروژه
مرا یاری کرده‌اند تشکر و قدردانی نمایم.

شایسته است از استاتید بزرگوارم:

استاد محترم راهنما: جناب آقای دکتر علی محمد میرجلیلی

و

استاد محترم مشاور: جناب آقای دکتر حسن قاسمی مقدم

که من را در طول این پروژه صمیمانه یاری نموده‌اند کمال تشکر و سپاس‌گزاری را داشته
باشم.

و همچنین زحمات برادر بزرگوارم و همسر گرامیم که در این راه پشتوانه‌ای محکم برایم
بودند، صمیمانه تشکر می‌نمایم.

چکیده

این پژوهش با عنوان "حقوق افراد در جنگ از دیدگاه اسلام با تأکید بر سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه" در هفت فصل به سامان رسیده است.

در فصل اول به عنوان کلیات، به تعریف موضوع، نحوه و حدود پژوهش، اهداف تحقیق و سابقه آن، بیان فرضیات و... پرداخته شده است.

در فصل دوم تعریف لغوی و اصطلاحی حق از دیدگاه دانشمندان اسلامی و غربی آورده شده، سپس نگاهی به معناشناسی حق از نظر قرآن و نهج البلاغه پرداخته‌ایم.

در فصل سوم گزارشی از سیر تاریخی وضعیت حقوق افراد در جنگ در عصر جاهلیت و دوران خلفای راشدین سخن به میان رفته است.

بعد از این فصول که بیشتر هدف آماده سازی ذهن خواننده را در بر دارد به محتوای اصلی پایان نامه در سه فصل با عناوین حقوق افراد قبل از جنگ، حقوق افراد در حین جنگ و حقوق افراد بعد از جنگ نگاشته شده که البته در هر یک از فصول، حقوق نظامیان و غیر نظامیان به تفکیک بیان شده است. امور ذیل از جمله این حقوق است:

صلح، پیروی از دستورات فرمانده، فرار نکردن از جنگ و جهاد، پرهیز از آغاز کردن به جنگ، دشنام ندادن دشمن، رعایت حقوق شهروندان توسط سپاهیان، عدم آزار و اذیت غیرنظامیان نظیر زنان و کودکان و پیران، دلجویی از فرماندهان معزول، عفو دشمن شکست خورده، نکشتن دشمن شکست خورده، مداوای مجروحین، حقوق سربازان، رعایت حق اسیران، وفاداری به عهد و پیمان، مشورت کردن، صبر و...

در فصل هفتم به مطالعه تطبیقی چند مورد از حقوق افراد در جنگ از نظر امام علی (ع) و حقوق غرب پرداخته شده است.

کلید واژه: اسلام، امام علی (ع)، نهج البلاغه، حقوق، جنگ، زمامداران.

فهرست مطالب

صفحه	فصل اول کلیات
۲	۱-۱- مقدمه .....
۲	۲-۱- تعریف مساله .....
۳	۳-۱- اهداف تحقیق .....
۴	۴-۱- سابقه تحقیق .....
۵	۵-۱- فرضیات .....
۵	۶-۱- روش تحقیق .....
	فصل دوم: تعریف لغوی و اصطلاحی حق و اهمیت رعایت آن در قرآن و نهج البلاغه
۸	۱-۲- تعریف لغوی و اصطلاحی حق .....
۸	۱-۱-۲- معنای لغوی حق .....
۸	۲-۱-۲- معنای اصطلاحی (اصطلاح حقوقی) .....
۱۰	۳-۱-۲- حق در اصطلاح قرآن کریم .....
۱۱	۲-۲- اهمیت رعایت حقوق از نگاه امام علی (ع) .....
	فصل سوم: حقوق افراد در جنگ در عصر جاهلیت و عصر خلفای سه گانه
۱۶	۱-۳- حقوق افراد در جنگ در عصر جاهلیت .....
۱۶	۱-۱-۳- اوضاع حقوق بشر در جنگ های جاهلیت .....
۱۷	۲-۱-۳- اسیران در عصر جاهلیت .....
۱۹	۳-۱-۳- روش جلوگیری از فرار سربازان .....
۱۹	۴-۱-۳- اعلام جنگ قبل از حمله .....
۱۹	۵-۱-۳- جنگ در حرم و ماههای حرام .....
۱۹	۶-۱-۳- ویژگی های مشترک جنگ های جاهلی .....

- ۲۰-۱-۳-۷-تعداد جنگ‌های جاهلی ۲۰
- ۲۰-۳-۲-حقوق افراد در جنگ در عصر خلفای سه گانه ۲۰
- ۲۰-۳-۲-۱-ابوبکر و رعایت حقوق بشر ۲۰
- ۲۱-۳-۲-۱-۱-رعایت حقوق افراد در جنگ ۲۱
- ۲۱-۳-۲-۱-۱-۱-رعایت حقوق نظامیان و غیر نظامیان در دوره ابوبکر ۲۱
- ۲۱-۳-۲-۱-۲-قاطعیت ابوبکر در دستورات جنگی ۲۱
- ۲۲-۳-۲-۱-عدم رعایت حقوق افراد در جنگ ۲۲
- ۲۲-۳-۲-۱-۲-عدم رعایت حقوق نظامیان و غیرنظامیان در دوره ابوبکر ۲۲
- ۲۳-۳-۲-۱-۲-تصمیم‌های نابجای ابوبکر در مورد رعایت حقوق مردم ۲۳
- ۲۴-۳-۲-۲-حقوق افراد در جنگ در دوران خلافت عمر ۲۴
- ۲۵-۳-۲-۲-۱-رعایت حقوق افراد در جنگ ۲۵
- ۲۵-۳-۲-۲-۱-دعوت به صلح ۲۵
- ۲۶-۳-۲-۲-۲-تشویق مالی سربازان ۲۶
- ۲۶-۳-۲-۲-۳-توبیخ فرمانده نافرمان ۲۶
- ۲۶-۳-۲-۲-۲-عدم رعایت حقوق افراد در جنگ ۲۶
- ۲۶-۳-۲-۲-۲-عدم پذیرش صلح ۲۶
- ۲۷-۳-۲-۲-۲-رفتار نامناسب با اسیران ۲۷
- ۲۷-۳-۲-۳-رعایت حقوق افراد در جنگ در دوران خلافت عثمان ۲۷
- ۲۷-۳-۲-۲-۱-رعایت حقوق افراد در جنگ ۲۷
- ۲۷-۳-۲-۳-۱-مشورت کردن با افراد دارای تجربه جنگی ۲۷
- ۲۷-۳-۲-۳-۲-دعوت به اسلام قبل از آغاز جنگ ۲۷
- ۲۸-۳-۲-۲-عدم رعایت حقوق افراد ۲۸
- ۲۸-۳-۲-۳-۱-انتخاب فرماندهان نالایق برای سربازان ۲۸

- ۲۹-۲-۳-۲-۲- تقسیم ناعادلانه غنایم ۲۹
- ۲۹-۳-۲-۳-۲- حمله به دشمن بدون اعلان قبلی ۲۹
- فصل چهارم: حقوق افراد قبل از شروع جنگ**
- ۳۲-۱-۴- صلح ۳۲
- ۳۲-۱-۱-۴- معنای لغوی و اصطلاحی صلح ۳۲
- ۳۳-۲-۱-۴- صلح از دیدگاه قرآن ۳۳
- ۳۶-۳-۱-۴- صلح از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه ۳۶
- ۳۸-۱-۳-۱-۴- اعزام هیأت‌های مذاکره به سوی معاویه برای برقراری صلح ۳۸
- ۳۸-۱-۱-۳-۱-۴- فرستادن پیاپی هیأت‌های مذاکره ۳۸
- ۳۹-۲-۴- پیروی از دستورات فرمانده ۳۹
- ۴۴-۱-۲-۴- نکوهش رزمنده پیروز در صورت عدم اطاعت از فرمانده ۴۴
- ۴۵-۲-۲-۴- پیامد نافرمانی از فرمانده ۴۵
- ۵۰-۳-۴- آموزش های نظامی به سربازان ۵۰
- ۵۴-۴-۴- آموزش شرایط و موقعیت های جنگ ۵۴
- ۵۷-۵-۴- سازماندهی نیروهای نظامی و تعیین فرمانده لایق و رسیدگی به امور فرماندهان ۵۷
- ۵۷-۶-۴- هدایت افراد دشمن قبل از جنگ ۵۷
- ۶۱-۱-۶-۴- هدایت و اعلان قبلی به جنگ در نهج البلاغه ۶۱
- ۶۱-۷-۴- ترک سیاست های شیطانی ۶۱
- ۶۴-۱-۷-۴- عدم شروع به جنگ ۶۴
- ۶۴-۱-۱-۷-۴- تلاش در راه هدایت زبیر در میدان جنگ ۶۴
- ۶۵-۲-۱-۷-۴- تلاش امام علی (ع) برای هدایت خوارج ۶۵
- ۶۷-۳-۱-۷-۴- تلاش در راه هدایت معاویه و قاسطین قبل از جنگ ۶۷
- ۶۹-۴-۱-۷-۴- هدایت معاویه و قاسطین در میدان جنگ (آزاد گذاشتن آب برای دو لشکر) ۶۹

فصل پنجم: حقوق افراد در حین جنگ

- ۷۲-۱-۵- بخش اول: حقوق غیر نظامی ۷۲
- ۷۲-۱-۱-۵- رعایت حقوق شهروندان توسط سپاهیان ۷۲
- ۷۳-۱-۲-۵- نکشیدن جنگ به داخل شهرها ۷۳
- ۷۴-۲-۵- بخش دوم: حقوق نظامیان ۷۴
- ۷۴-۱-۲-۵- فرار نکردن از جنگ و جهاد ۷۴
- ۷۵-۱-۱-۲-۵- نکوهش فرار از جنگ از نظر ائمه (ع) ۷۵
- ۷۷-۲-۱-۲-۵- فرار نکردن از جنگ از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه ۷۷
- ۷۹-۳-۱-۲-۵- روش برخورد امام علی (ع) با فراریان جنگی ۷۹
- ۷۹-۲-۲-۵- دشنام ندادن دشمن ۷۹
- ۸۰-۱-۲-۲-۵- نفی دشنام دادن در قرآن ۸۰
- ۸۱-۲-۲-۲-۵- نفی دشنام دادن در نهج البلاغه ۸۱
- ۸۴-۳-۲-۵- شناساندن صفات ناپسند و ویژگی های دشمن به مردم و سربازان ۸۴
- ۸۵-۱-۳-۲-۵- شناساندن خطرات معاویه به مردم ۸۵
- ۸۵-۲-۳-۲-۵- شناساندن عمرو بن عاص ۸۵
- ۸۶-۳-۳-۲-۵- شناساندن مارقین ۸۶
- ۸۷-۴-۲-۵- قاطعیت فرمانده ۸۷
- ۸۸-۱-۴-۲-۵- جایگاه قاطعیت در اسلام ۸۸
- ۸۹-۲-۴-۲-۵- قاطعیت در نهج البلاغه ۸۹
- ۸۹-۱-۲-۴-۲-۵- قاطعیت در برخورد با اصحاب جمل ۸۹
- ۹۲-۲-۲-۴-۲-۵- قاطعیت در برخورد با خوارج ۹۲
- ۹۳-۵-۲-۵- پرداخت حقوق مالی نظامیان ۹۳
- ۹۴-۶-۲-۵- تشویق سربازان ۹۴

- ۹۶-۲-۵-۱-۶-۱- تشویق سربازان از زبان امام علی (ع) ۹۶
- ۱۰۰-۲-۵-۷- توجه به شرایط روانی سربازان و شادابی آنان ۱۰۰
- ۱۰۱-۲-۵-۷-۱- توجه به سربازان از لحاظ فیزیکی ÷ ۱۰۱
- ۱۰۲-۲-۵-۸- وفاداری به عهد و پیمان ۱۰۲
- ۱۰۳-۲-۵-۸-۱- وفاداری به عهد و پیمان در نهج البلاغه ۱۰۳
- ۱۰۷-۲-۵-۹- عزل و دلجویی از فرماندهان معزول ۱۰۷
- ۱۰۸-۲-۵-۹-۱- دلجویی امام از محمد بن ابی بکر در هنگام عزل وی از استانداری مصر ۱۰۸
- ۱۰۹-۲-۵-۱۰- صبر ۱۰۹
- ۱۱۰-۲-۵-۱۰-۱- صبر در نهج البلاغه ۱۱۰
- ۱۱۳-۲-۵-۱۱- مشورت کردن ۱۱۳
- ۱۱۵-۲-۵-۱۱-۱- مشورت از نگاه امام علی (ع) ۱۱۵
- ۱۱۷-۲-۵-۱۱-۲- امام علی (ع) و دادن مشورت به خلیفه دوم در جنگ ۱۱۷
- ۱۱۸-۲-۵-۱۱-۳- مشورت امام علی با یاران و اصحاب خود ۱۱۸

فصل ششم: حقوق افراد بعد از اتمام جنگ

- ۱۲۰-۱-۶- بخش اول: حقوق غیر نظامیان ۱۲۰
- ۱۲۰-۱-۶-۱- عدم آزار و اذیت غیر نظامیان نظیر زنان، کودکان و پیران ۱۲۰
- ۱۲۰-۱-۶-۱-۱- عدم آزار و اذیت غیر نظامیان در روایات و فقه اسلامی ۱۲۰
- ۱۲۴-۱-۶-۱-۲- رعایت حقوق غیر نظامیان در نهج البلاغه ۱۲۴
- ۱۲۵-۱-۶-۱-۳- رفتار امام با عایشه ۱۲۵
- ۱۲۵-۱-۶-۲- عفو دشمن شکست خورده ۱۲۵
- ۱۲۷-۱-۶-۳- عدم تجاوز به حریم دشمن ۱۲۷
- ۱۲۸-۲-۶- بخش دوم حقوق نظامیان ۱۲۸
- ۱۲۸-۲-۶-۱- رعایت حق اسیران ۱۲۸

- ۱۳۱-۶-۲-۱-۱-حقوق اسرا در قرآن.....
- ۱۳۲-۶-۲-۱-۲-حقوق اسرا در نهج البلاغه.....
- ۱۳۴-۶-۲-۱-۳-معاوضه اسیران در جنگ صفین.....
- ۱۳۴-۶-۲-۱-۴-برخورد مناسب با اسیران.....
- ۱۳۵-۶-۲-۲-عفو سربازان در حد مجاز.....
- ۱۳۶-۶-۲-۳-نکشتن افراد زخمی.....
- ۱۳۶-۶-۲-۴-مداوای مجروحین.....

فصل هفتم: مطالعه تطبیقی حقوق افراد در جنگ در قوانین بین الملل و سخنان امام

علی (ع)

- ۱۴۰-۷-۱-تمایز و تفکیک بین نظامیان و غیرنظامیان در حقوق بین الملل معاصرونهج البلاغه.....
- ۱۴۱-۷-۲-رفتار مناسب با مجروحان و اسیران.....
- ۱۴۱-۷-۲-۱-رفتار مناسب با مجروحان و زخمی ها.....
- ۱۴۲-۷-۲-۲-رفتار مناسب با اسیران.....
- ۱۴۲-۷-۳-رفتار مناسب با غیر نظامیان.....
- ۱۴۲-۷-۴-رفتار با مجروحان، اسیران، زنان و کودکان در نهج البلاغه.....
- ۱۴۳-۷-۵-ممنوعیت تحمیل گرسنگی و تشنگی به غیرنظامیان به عنوان یک روش جنگی.....
- ۱۴۴-۷-۵-۱-ممنوعیت تحمیل گرسنگی و تشنگی به غیرنظامیان در نهج البلاغه.....
- ۱۴۶-۷-۶-ممنوعیت رفتار غیرانسانی طرفین نسبت به هم.....
- ۱۴۶-۷-۶-۱-ممنوعیت رفتار غیرانسانی طرفین نسبت به هم در نهج البلاغه.....
- ۱۴۸-نتیجه گیری.....
- ۱۵۱-منابع.....

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه

بشر در طول تاریخ با هم‌نوع خویش اختلاف داشته و گاهی این اختلاف‌ها منجر به جنگ شده است. هم‌زمان با همین جنگ‌ها، قانون و قوانین در طول تاریخ تدوین شده است که امروزه در آن به نام حقوق بشر دوستانه یاد می‌شود. این حقوق در طول تاریخ همواره مورد تأیید اکثریت مردمان بوده و چیزی که در آن نمایان است اینکه که بشر به تنهایی قادر به تدوین آن نبوده و هر وقت خود انسان به تدوین پرداخته، اهداف حقوق‌ها به ثمر ننشسته و زمانی که این قوانین با روح الهی که همان وحی و دین است گره خورده باشد بهتر توانسته به نجات انسان کمک کند.

مکتب اسلام به آخرین مکتب الهی کوشش‌های فراوانی در این زمینه داشته است که این حقوق‌ها در جامعه بکار رود ولی بعد از پیامبر(ص)، در پاره‌ای از زمانها این حقوق زیر پا نهاده می‌شد تا این که خلافت به دست حضرت علی (ع) رسید و ایشان به عنوان شاگرد اصلح پیامبر (ص) این حقوق را احیا کرد هر چند که به ایشان فرصت چندانی داده نشد. برخی از حقوقی که ایشان در نهج البلاغه به آن اشاره دارند در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود.

قابل ذکر است که در اسلام رعایت حقوق در وهله اول به خاطر خدا بوده برخلاف حقوق بشر غربی که هدفشان مادی است و هر وقت بخواهند آن را زیر پا می‌اندازند و همچنین این حقوق قرن‌ها قبل بهتر و دقیق‌تر توسط دین اسلام و پیامبر(ص) سفارش شده ولی حقوق غربی در حدود پنجاه سال است که تدوین شده و دارای نواقص زیادی هم است.

۱-۲- تعریف مسأله

واژه حق در لغت در معانی گوناگونی به کار رفته که عبارتند از سزاوار، راستی در گفتار، مال، امر صورت پذیرفته، مرگ، واقع^۱، یقین بعد از شک^۲، صلاحیت^۳ و... می‌باشد که اگر از لحاظ حقوقی بخواهیم آن را تعریف کنیم به شرح ذیل است :

^۱ - جبران، مسعود، فرهنگ الفبایی الرائد، ترجمه رضا اترابی نژاد، آستان قدس رضوی، مؤسسه چاپ و انتشارات، مشهد، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۶۸۹.

^۲ - شیخ، احمد رضا، معجم متن اللغة (موسوعه لغویة حدیثه)، دار مکتبه الحیاه، بیروت، ۱۳۷۷ق، ج ۲، ص ۱۳۳.

^۳ - دریایی، محمد، قاموس نوین (فرهنگ واژگان و اصطلاحات فارسی-عربی)، با مقدمه مهدی محقق، هدی، قم، ۱۳۸۶، ص ۱۰۶.

حق عبارت است از این که افراد جامعه اقتدار عمل داشته باشند به عبارت دیگر آدمیان در انجام یا عدم انجام آن عمل آزادند.^۱

دانشمندان اسلام بر این باورند اهمیت حق و رعایت عدل و عدالت در عمل بعد از مسأله ی توحید و پرستش خداوند یگانه است.

رعایت حقوق افراد در تمام شرایط یکی از مسائل مهم و درخور توجه اسلام و جامعه بشری است زیرا سبب رسیدن افراد به حقوق خود و به حداقل رسیدن مشکلاتی است که ممکن است برای افراد بشر پدید آید.

یکی از این موارد، حقوق افراد، در هنگام جنگ‌هاست؛ بی‌گمان رفتار درست و سنجیده‌ی مسلمانان می‌تواند در ایجاد نگرش مثبت به اسلام و گسترش آن نقش مهمی ایفا بکند. رهبر و حاکم اسلامی باید چنان افراد خود را آموزش بدهد که در هنگام برخورد با دشمن کوچکترین ظلمی نسبت به وی انجام ندهد و با رفتار صحیح خود چهره واقعی اسلام را به وی نشان بدهد.

امام علی (ع) به این امر توجه ویژه ای داشتند، ایشان هم در زمان صلح و هم در بحبوحه‌ی جنگ‌ها یاران خود را به رعایت حقوق افراد سفارش می‌کردند. وی تفاوتی اساسی با دیگر فرماندهان داشت و آن این بود که هدف‌های والاتر از پیروزی داشت و آن پرداختن به ارزش‌های والای انسانی بود از جمله: هدایت افراد قبل از جنگ، حفظ جان و مال غیر نظامیان و... که در این رساله مورد بحث قرار می‌گیرد.

۱-۳-اهداف تحقیق

از آنجا که رعایت حقوق افراد چه در جامعه و چه در میدان جنگ بسیار حائز اهمیت است و موجب بسط و پایداری جامعه می‌شود و امام علی (ع) نیز در نهج البلاغه به رعایت حقوق افراد و جزئیات آن تاکید فراوانی داشته اند این تحقیق موجب ایجاد بستر مناسب برای پاسخ به پرسش‌های علمی زیر است:

^۱ - امامی، سیدحسن، حقوق مدنی، کتاب فروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۲۵.

الف- امام در هنگام جنگ چه سفارشاتى به اصحاب و لشکریان خود در راستای حقوق افراد داشته اند؟

ب- مهمترین حقوقى که امام به آن سفارش مى کردند چه بود؟

ج - حقوقى که امام برای افراد قائل است والاتر است یا حقوق بشر امروزی؟

نتایج این تحقیق مى تواند الگوی مناسبی برای تمام کسانی باشد که هدفشان درک بهتر حقوق انسانها در اسلام است. امید است بتواند مورد قبول و استفاده مراکز تحقیقاتی حوزه و دانشگاه قرار گیرد.

۱-۴- سابقه تحقیق:

با جستجو در سایت های مربوط به پایان نامه و مقاله ها، پایان نامه و مقاله ای جامع که حقوق افراد در جنگ از دیدگاه اسلام را در نهج البلاغه کار کرده باشند یافت نشد و تنها در مقاله های مختصری به این حقوق ها شده است:

۱- حقوق جنگ از دیدگاه اسلام و حقوق بین الملل^۱

۲- بررسی تاریخی حقوق بشر دوستانه در جنگ های پیامبر^۲

۳- حقوق جنگ^۳

۴- حمایت از کودکان در حقوق بشردوستانه^۴

۵- کنوانسیون سوم ژنو و حقوق اسیران جنگی^۵

۶- و...

---

^۱ - سیدیان، سیدمهدی سیدیان و شبان نیا، قاسم، حقوق بشر از دیدگاه اسلام و غرب، فصلنامه معرفت، شماره ۹۳
^۲ - مطهری، حمیدرضا، بررسی تاریخی حقوق بشر دوستانه در جنگ های پیامبر(ص)، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره اول، سال سیزدهم، بهار ۹۱.

^۳ - ضیایی، بیگدلی محمدرضا، حقوق جنگ، چاپ اول، تهران، انتشارات علامه طباطبایی، ۱۳۷۳.

^۴ - مروت مجتبی، حقوق کودکان در مخاصمات مسلحانه، مجله پژوهش حقوق و سیاست، شماره ۸، سال هجدهم، بهار و تابستان ۱۳۸۵.

^۵ - خلاصه کنوانسیون های ژنو مصوبه ۱۲ آگوست ۱۹۴۹ و پروتکل های الحاقی (۲۱ مرداد ۱۳۲۸ شمسی)، کمیته بی المللی صلیب سرخ، تهران، ۱۳۸۲.

۱-۵- فرضیات (یا سئوالات پژوهشی):

۱- نظریه اسلام در مورد حقوق افراد در جنگ از متون دینی اسلام و بویژه نهج البلاغه قابل استخراج است.

۲- امام علی (ع) در هنگام جنگ، قائل به تفکیک در برخورد با نظامیان و غیرنظامیان بودند و بر حفظ غیر نظامیان تأکید می‌ورزیدند.

۳- حقوقی که حضرت علی (ع) برای اشخاص در زمان جنگ قائل بودند بسیار والاتر و برتر از حقوقی است که در معاهدات بین المللی و مقررات جهانی حقوق بشر برای شهروندان و نظامیان کشور های متخاصم لحاظ گردیده است.

۴- مهمترین حقوق افراد در جنگ از دیدگاه امام علی (ع) عبارتند از:

الف- هدایت قبل از جنگ

ب- حفظ جان و مال افراد غیر نظامی

ج- عدم تعقیب دشمن فراری

د- نکشتن مجروح و اسیر

و- .....

۱-۶- روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی- تحلیلی و براساس منابع کتابخانه‌ای انجام می‌گیرد. نخست از طریق مطالعه و فیش برداری، مطالب مربوط به موضوع تحقیق جمع‌آوری و سپس با طبقه بندی یافته‌ها و تنظیم آن‌ها فصل‌های رساله، تدوین خواهد شد.

فصل دوم:

تعریف لغوی و اصطلاحی حق

و اهمیت رعایت آن از دیدگاه قرآن و نهج

البلاغه

در این فصل تعریف لغوی و اصطلاحی حق آورده شده و در ادامه به اهمیت رعایت آن از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه پرداخته شده است.

۲-۱- تعریف لغوی و اصطلاحی حق

۲-۱-۱- معنای لغوی حق

واژه حق از لحاظ لغوی در معانی گوناگونی به کار رفته است. برخی از معانی لغوی این واژه که در کتاب های لغوی آمده عبارتند از: راستی، عدالت، ثابت و یقین که در آن جای تردید و انکار نباشد، شایسته و سزاوار، راستی در گفتار، مال، ملک و سلطنت، بهره و نصیب، امر صورت پذیرفته و انجام شده، دوراندیشی، مرگ، واقع^۱، امتیاز^۲، باری تعالی، قرآن، امر مقضی و انجام شده، اسلام، موجود ثابت،^۳ واجب الوجود، یقین بعد از شک^۴، صلاحیت^۵، قطعی، پابرجا، مصدر، کار حتمی و قطعی و واقع شدنی^۶، نقیض باطل،^۷ گفتار حق و مطابق با واقع^۸، امر نبی(ص)، صفت خدا، رویا^۹.

۲-۱-۲- معنای اصطلاحی (اصطلاح حقوقی)

حقوق دانان در بحث های حقوقی مباحث مختلفی درباره «حق» مطرح کرده اند. آنچه به اختصار در تعریف «حق» و اصطلاح حقوقی می توان گفت این است که:

«حق عبارت است از اقتداری که قانون به افراد می دهد تا عملی را انجام دهند. آزادی، عمل،

---

^۱ - جبران، مسعود، فرهنگ الفبایی الرائد، ترجمه رضا اترابی نژاد، ج ۱، ص ۶۸۹.

^۲ - فرهیخته، شمس الدین، فرهنگ فرهیخته (واژه ها و اصطلاحات سیاسی- حقوقی)، زرین، تهران، ۱۳۷۷، ص ۳۵۲.

^۳ - زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، دار مکتبه الحیاه، بیروت، بی تا، ج ۶، ص ۳۱۵.

^۴ - شیخ، احمد رضا، معجم متن اللغه (موسوعه لغویة حدیثه)، ج ۲، ص ۱۳۳.

^۵ - دریایی، محمد، قاموس نوین (فرهنگ واژگان و اصطلاحات فارسی- عربی)، با مقدمه مهدی محقق، ص ۱۰۶.

^۶ - اسماعیل، بن عبّاد، المحيط فی اللغه، تحقیق محمدحسن آل یاسین، عالم الکتب، بیروت، ۱۴۱۴ ق، ص ۲۸۶.

^۷ - معلوف، لويس، المنجد، ترجمه محمد بندر ریگی، چاپ پنجم، انتشارات ایران، تهران، سال ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۹۴۷.

^۸ - ابراهیم، مصطفی و دیگران، المعجم الوسیط، تهران، المکتبه العلمیه، بیتا، ص ۱۸۷.

^۹ - ابن منظور، لسان العرب، چاپ اول، دارصادر، بیروت، ۱۴۱۶ ق، ص ۹۴.

رکن اساسی حق در این تعریف می‌باشد؛ یعنی آدمیان در انجام یا عدم انجام آن عمل آزادند.^۱ به تعبیر دیگر، حق امری اعتباری است که پشتوانه قانونی دارد. ثمره آن حفظ نظم جامعه است. از این رو «حق»، غیر از اعتبار شدن توسط اجتماع، شأن دیگری ندارد.»

و یا در تعریفی دیگر، «امتیاز و نفعی است متعلق به شخص که حقوق هر کشور، در مقام اجرای عدالت، از آن حمایت می‌کند و به او توان تصرف در موضوع حق و منع دیگران از تجاوز به آن را می‌دهد.»^۲

حضرت علی (ع) در تعریف حق فرموده اند:

«فَالْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَاصُفِ، وَأَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصُفِ، لَا يَجْرِي لِأَحَدٍ إِلَّا جَرَى عَلَيْهِ، وَلَا يَجْرِي عَلَيْهِ إِلَّا جَرَى لَهُ، وَلَوْ كَانَ لِأَحَدٍ أَنْ يَجْرِيَ لَهُ وَلَا يَجْرِيَ عَلَيْهِ، لَكَانَ ذَلِكَ خَالِصًا لِلَّهِ سُبْحَانَهُ دُونَ خَلْقِهِ، لِقُدْرَتِهِ عَلَى عِبَادِهِ، وَلِعَدْلِهِ فِي كُلِّ مَا جَرَتْ عَلَيْهِ صُرُوفُ قَضَائِهِ، وَلِكِنَّهُ جَعَلَ حَقَّهُ عَلَى الْعِبَادِ أَنْ يُطِيعُوهُ، وَجَعَلَ جَزَاءَهُمْ عَلَيْهِ مُضَاعَفَةَ الثَّوَابِ الْمَزِيدِ أَهْلَهُ...»^۳

دائرة حق در توصیف و در مرحله سخن از هر چیز وسیعتر است ولی به هنگام عمل کم وسعت‌ترین دائره‌هاست. حق به نفع کسی جریان نمی‌یابد جز اینکه در مقابل برایش «مسئولیتی» به وجود می‌آورد. و حق بر زیان کسی جاری نمی‌شود جز اینکه به همان اندازه به سود او جریان می‌یابد و اگر قرار بود حق به سود کسی جریان یابد و مسئولیت برایش ایجاد نکند این مخصوص خداوند بود، نه مخلوقش، و این بواسطه قدرتش بر بندگان و عدالتش در تمام چیزهایی که فرمانش بر آنها جریان دارد، خواهد بود، اما (درعین حال) خداوند حق خود را بر بندگان این قرار داده که اطاعتش کنند و در برابر، پاداش آنان را حقی بر خود بطور تفضل چندین برابر قرار داده، و حتی، بیشتر از آن، برای کسانی که اهلش باشند مقرر فرموده است...

این بیان دلالت دارد که همگان حق را می‌شناسند و در وصف آن توانا هستند؛ اما در مقام

رعایت انصاف و پذیرش حقوق دیگران، عمل کردن براساس آن دشوار است.

^۱ - امامی، سیدحسن، حقوق مدنی، ج ۱، ص ۱۲۵.

^۲ - کاتوزیان، ناصر، مقدمه علم حقوق، چاپ چهارم، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۵۵، ص ۳۷۴.

^۳ - نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶

۲-۱-۳- حق در اصطلاح قرآن کریم

واژه «حق» در قرآن کریم به معانی مختلفی ۲۷۲ بار به کار رفته است. حدود ده درصد از آنها، مربوط به حق به مفهوم حقوقی می‌باشد. در موارد دیگر، معانی دیگری از آن اراده شده است. با توجه به نکته مذکور، معانی «حق» در قرآن در دو دسته قابل ذکر خواهند بود:^۱

الف: معانی غیر حقوقی حق در قرآن

این معانی به کار رفته در قرآن عبارتند از: صفت برای خدای متعال^۲، فعل حکیمانه خدای متعال^۳، خود حقیقت و واقعیت^۴، وعده های خداوند متعال^۵، هدایت در مقابل ضلالت و گمراهی^۶، وصفی برای دین خدا^۷، گاهی به معنای وحی^۸، قصص^۹، گاهی به معنای حکم^{۱۰}.

ب: معانی حقوقی حق در قرآن

در مواردی که در قرآن واژه «حق» در معنای حقوقی (حق داشتن) استعمال شده است، اغلب به یکی از دو صورت ذیل به کار رفته است:

۱- گاهی به عنوان صفتی برای فعل انسان مکلف آمده است:

ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوْا يَكْفُرُوْنَ بِآيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُوْنَ النَّبِيِّْنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ^{۱۱}

«این (خواری و بینوایی و گرفتار خشم خدا بود نشان) از آن روست که به آیات الهی کفر

می‌ورزیدند و پیامبران را به ناحق می‌کشتند.»

در این آیه شریفه، خدای متعال عمل کشتن پیامبران الهی را تقبیح نموده، این فعل را

---

^۱ - جوادی، آملی عبدالله، حق و تکلیف در اسلام، تحقیق و تنظیم مصطفی خلیلی، اسراء، قم، ۱۳۸۴، ص ۲۸.

^۲ - حج/ آیه ۶۲

^۳ - روم/ آیه ۸

^۴ - یوسف/ آیه ۵۱

^۵ - روم/ آیه ۶۰

^۶ - یونس/ آیه ۳۲

^۷ - فتح/ ۲۸

^۸ - فاطر/ ۳۱

^۹ - آل عمران/ آیه ۶۲

^{۱۰} - ص/ آیه ۲۶

^{۱۱} - بقره/ آیه ۶۱.

«ناحق» معرفی فرموده است. این عمل از آن جهت که از لحاظ حقوقی، برای یهودیان ثابت نبوده و آنان حق انجام آن را نداشتند، مورد مذمت قرار گرفته است.

۲- در مواردی دیگر از آیات قرآن، واژه «حق» به همان معنای حقوقی به کار رفته است. به

عنوان مثال، در آیه دین، اشاره به همین معنا دارد:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ...^۱

ای کسانی که ایمان آوردید، هرگاه به همدیگر وامی (تا سرآمدی معین) دادید آن را بنویسید و باید نویسنده ای در میان شما از روی عدالت بنویسد. کسی که قدرت بر نویسندگی دارد، نباید از نوشتن (همان طور که خدا به او تعلیم داده) خودداری کند. پس، باید بنویسد و آن کس که حق بر عهده اوست، باید املاء کند و از خدای متعال، پروردگار خویش بترسد و چیزی از آن فروگذار نکند و اگر کسی که حق بر عهده اوست، کم خرد یا ناتوان است یا نمی تواند خودش املا کند، باید سرپرست او با رعایت عدالت املا کند.

روشن است با توجه به مضمون آیه که درباره قرض دادن است، حق در اینجا معنای حقوقی خواهد داشت.

۲-۱-۴- اهمیت رعایت حقوق از نگاه امام علی (ع)

حق و حقوق از واژه های کلیدی نهج البلاغه است که در نهج البلاغه نزدیک به سیصد بار

آمده که به معنای غیر حقوقی اش در معنی ذیل بکار رفته است:

صفت برای حق تعالی^۲، حق در مقابل باطل^۳، حق در مقابل ستم^۴ و...

^۱- بقره / آیه ۲۸۲.

^۲- نهج البلاغه، خطبه ۱۵۲

^۳- همان، خطبه ۱۴۱

^۴- همان، خطبه ۲۰۵